

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN EMOSİONAL DƏYİŞKƏNLIYİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Gülnarə Həsənova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

e-mail gulya_psy@mail.ru

Açar sözləri: *ailə, tərbiyə üslubu, korreksiya, həyəcan*

Keywords: *family, parenting style, correction, anxiety*

Ключевые слова: *семья, стиль воспитания, коррекция, тревожность*

Rəyçi: *prof. E.M.Quliyeva, dos. Z.S.Məcidova*

Uşağın formalaşması və inkişafında əsas amillərdən biri ailədir. Cəmiyyətin mühüm təsisatlarından biri sayılan ailədə həyat əhəmiyyətli dəyərlər formalaşır. Ailə daxilində baş verən bütün mənfi tendensiyalar, uşağın şəxsiyyətində öz əksini tapır və onun emosional aləmindəki dəyişikliklərə, davranışındakı pozuntulara səbəb olur. Tədqiqatın aktualığı böyüməkdə olan nəslin formalaşması və tərbiyəsində valideynlərin rolunun artması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər - müasir texnologiyalar, ümumdünya qloballaşması, inteqrasiya və s. ailə problemlərindən yan keçmir, ər-arvad, valideynlər və uşaqlar arasındakı münasibətlərə də təsir edir. Uşaqların düzgün tərbiyə olunması problemi, uşağın psixologiyası haqqında bilik, onun fərdi yaş xüsusiyyətləri, məktəbdə uşaq və həmyaşıdları arasında baş verən proseslər, pədaqoji psixologiya haqqında ümumi təsəvvürlər və s. minimum məlumatlardır ki, valideynlər bilməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, problemin nəzəri aspektləri ilə Rusiyada, xaricdə və Azərbaycanca da bir çox alimlər, müəllimlər, psixoloqlar, məşğul olublar. Ailədaxili problemlərin mənfi təsiri, uşaqlarda nevroitik simptomların, təcavüz, ya da əksinə özünəqapanma faktını psixologiya elmi qeyd-şərhə qəbul edir. Ailədə problemlərin mövcud olması, bir valideynin ailəni tərk etməsi, daimi çəkişmələr, münaqişələr, uşağın tərbiyə olunmasında ardıcılığın pozulması, valideynlərin qeyri-adekvat davranışı, valideynin uşaqla ünsiyyətinin olmaması və s. bütün bunlar sonradan uşağın psixi sağlamlığında dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

T.M.Mişina [14], A.S.Spivakovskaya [17], L.A.Petrovskaya [12] kimi alimlərin işlərində ailənin uşağda həyəcan, qorxu hissələrinin inkişaf prosesinə təsir edən problemlər öyrənilmiş və ailə, ailədəki nifaq, ailədə hökm sürən mənfi mühit, uşağı tərbiyə etmə bacarığının olmaması və s. kimi əsas səbəblər açıqlanmışdır. A.Adler «Xarakterlər haqqında elm» əsərinin giriş hissəsində yazırdı: «Valideynlərin əksəriyyəti şikayət edərək bildirdirdilər ki, öz uşaqlarını dərk edə bilmirlər və eyni

zamanda uşaqların əksəriyyəti qeyd edirdi ki, valideynləri onları başa düşməzlər. Bizim, digər insana qarşı bütün münasibətlərimiz onu dərk etməkdən asılıdır, belə ki, anlayış cəmiyyətin bütün münasibətlərinin əsasını təşkil edir» [9, s.7]. Zaxarov A.I. uşaqlar və yeniyetmələr arasında nevrozların baş verməsinin səbəblərini araşdırarkən, mühim faktı qeyd edib: «Ailədə, əksər hallarda, xroniki olaraq, baş verən münasibətlər - uşaqlar üçün psixiki zədələnmə və eləcə də düzgün tərbiyə olunmamasının mənbəyidir. Uşaq, özünə qarşı münasibətlə razılaşmaması, inad etməsi, ifrat həyəcan ya da ləngimələrlə təsir edə bilər, amma valideynlər arasında baş verən münasibətlərə, birbaşa münasibətin nəticəsinə təsir etmək imkanı verilmir...» [13, s. 141].

Bizi maraqlandıran problemin bəzi aspektləri Azərbaycan psixoloqlarının A.A.Əlizadə [4], A.N.Abbasov [1] tərəfindən aparılan tədqiqatlarda ailənin psixoloji-pedaqoji aspektləri, etik prinsipləri, davranış normaları və Azərbaycan ailələrində uşaqların inkişafı və formalaşmasında milli xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Məsələyə kliniki psixologiya aspektindən, yəni ailələrə yardım etmək, uşaqlar arasında, ər-arvad münasibətlərində ciddi problemləri olan ailələrə yardım etmək və s. bu kimi məsələlər N.V.İsmayılov tərəfindən araşdırılmışdır [6]. Ailə problemlərinə həsr olunmuş N.Z.Çələbiyevin [3] kitabı, psixoloqların çox böyük marağına səbəb olmuşdur. «Ailəyə psixoloji yardım», «Ailə terapiyasının sualları» bölməsində təcrübə xüsusiyyətli, dəyərli materiallar, ailələrə məsləhətin verilməsi və diaqnostikası zamanı bizə kömək edir. Təcrübə psixologiya, hazırda sağlam psixikalı insanın formalaşmasına yönəldilmiş psixologiyadır. L.Ş.Əmrahlinin bu sahədəki işi böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, əsərində qeyd etdiyi kimi, «müasir məktəbin aktual problemlərindən biri də - uşağın sağlam psixoloji inkişafıdır» [5, s.292], uşaq heç bir emosional çətinliyi olmayan, sağlam mühitdə, şəraitdə formalaşmalıdır. Bu problem, L.M.Qurbanovanın [7], da işində ailə, münasibətlər və onların həlli yollarına aid ayrı-ayrı suallara baxılmışdı, ailə ilə işləyən psixoloqun tətbiq etdiyi psixodiaqnostika, psixoprofilaktikanın xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Psixoloqun işi ilə bağlı olan kompleks tədbirlərin keçirilməsinə dair R.V.Cabbarovun [2] monoqrafiyası da qeyd olunmalıdır. Ulyam Qlasserin nəzarət nəzəriyyəsinə istinad edən reallığın, elmi terapiya- məsləhət təcrübəsinə kömək edir. R.V.Cabbarovun ailələrlə iş prosesindəki çox illik yanaşma təcrübəsi, monoqrafiyada da işıqlandırılmışdır. Əlbəttə ki, Azərbaycanda reabilitasiya və innovasiya mərkəzlərində aparılan işləri qeyd etməmək olmaz. Böyük bir kollektivin apardığı işin nəticələri əsasında «Uşaq inkişafı metodikası» [8], adlı monoqrafiya hazırlandı (layihənin rəhbəri Leyla İmanova), və 2016-cı ildə Yardım Fondu tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bu tədqiqatın yaxşı cəhəti, müxtəlif mərkəzlərin materiallarının sistemləşdirilməsi, inklyuziv mərkəzlərdə xüsusi münasibət tələb edən uşaqlarla iş təcrübəsinin paylaşılması, eyni zamanda ailədə inkişafdan geri qalan, fiziki qüsurlu və s. uşaqların valideynlərinə tövsiyələrin verilməsi kimi mövzular əhatə olunmuşdur. Bu problemin bəzi aspektlərinin psixoloji ədəbiyyatda öyrənilməsinə işıqlandıraraq, kiçik yaşlı məktəblilərin ailədə tərbiyəsi üslubunun aşkarlanması istiqamətində eksperimental tədqiqatın bəzi anlarını nəzərdən keçirdik.

İbtidai sinif şagirdlərindən 68 nəfəri seçdik. Biz işi elə təşkil etmişdik ki, ilkin mərhələdə sinifdə müşahidə apardıq. Hər sinifdə fərqli səviyyədə aqressiya, həyəcan müşahidə olunan məktəbli qrupunu təsbit etdik. Bunun üçün müxtəlif metodika - rəsmli testlər tətbiq etdik: «Kaktus» [15], «Mövcud olmayan heyvan testi» [11], «Mənim ailəm» [18]. Hazırlıq mərhələsi yolu ilə ailədə problemləri ehtimal olan məktəbli qrupunu seçdik. Buna əsaslanaraq, biz işin ikinci mərhələsinə keçərək, emosional mühitdə çətinlikləri olan ailələrlə işi təşkil etdik. Bu məqsədlə, təxmin etdiyimiz psixoloji problemləri olan ailələri seçdik. Növbəti mərhələdə qısa müddət ərzində ailədə uşağın tərbiyə formaları ilə bağlı uşaqla ünsiyyət qurulması çətinliyinin səbəbini müəyyənləşdirərək, valideynlər üçün metodikalar seçildi. Bu mərhələdə valideynlərlə iş prosesində, valideyn münasibətlərini müəyyənləşdirən A.Y.Varqa və V.V.Stolinin [16, 236-242] test-sorğusu tətbiq edildi.

«Kaktus» rəsm testinin nəticələrinə əsasən, məktəblilərdə aşağıdakı xüsusiyyətlər aşkarlanmışdı: həyəcan - 21 (30,8%), təcavüz - 15 (22%), eqosentrizm – 11 (16,1%), ekstraversiya – 14 (20,5%), introversiya – 7 (10,2%). «Mövcud olmayan heyvan» testinin göstəriciləri, **bizi** bir qədər düşündürdü. Beləki, 68 məktəblidən 38 təcavüzün müxtəlif formalarında (yüksək təcavüzkarlıq (14 nəfər), verbal təcavüzə meyillik (11 nəfər), əsəbləşərək təcavüz (7 nəfər), təcavüzdən qorxaraq və müdafiə təcavüzü (6 nəfər)).

Tədqiqat zamanı, «Mənim ailəm» metodikasının tətbiqi zamanı uşaqların ailədə müəyyən çətinliklərin olması aşkarlandı. Göstəricilərə əsaslanaraq, 42 nəfərdən ibarət qrup formalaşdırdıq. A.Y.Varqa və V.V.Stolin tərəfindən hazırlanmış ailə münasibətlərinin test-sorğusuna görə nəticələr aşağıdakı kimidir: (cədvəl 1)

Cədvəl 1.

A.Y.Varqa və V.V.Stolinin ailə münasibətlərinin test-sorğusunun (AMS) nəticələri:

Valideyn münasibətinin tipi	Kiçik yaşlı məktəblilər (42)
Qəbul - imtina	17 (40,4 %)
Simbioz	10 (23,8 %)
Avtoritar hipersosiallaşma	8 (19 %)
Balaca uğursuz	5(11,9 %)
Kooperasiya	2 (4%)

Göründüyü kimi kiçik yaşlı məktəblilərdə, valideyn münasibətinin tipində «qəbul - imtina» birinci yerdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərlə fərdi söhbət edərkən, uşaqların davranışını izləyərək, valideynlərin uşağa qarşı zidd münasibətlərini qeyd etdik. Bir qism valideynlər uşaqlarını olduğu kimi qəbul edərək, onlara simpatiya bəsləyirlər, digərləri isə övladlarının heç bir işə yaramadığını, bacarıqsız olduqlarını və həyata uyğunlaşmadığını bildirirlər. Bütün bunlar testləşdirmədə təsdiqlənmişdi,

belə ki, ən yüksək nəticə «qəbul - imtina» şkalasında təsdiqlənərək – 17 (40,4%) və «simbioz» - 10 (23,8%). «Simbioz» şkalası, uşaqla ünsiyyət zamanı fərdlər arası məsafəni əks edir. Bu şkalaya uyğun olan valideynlər, uşaqla vəhdət təşkil edirlər, övladları üçün daima narahatlıq hissi keçirərək, onların bütün istək və arzularını yerinə yetirməyə səy göstəriirlər, həyatdakı çətinliklərdən və xoşagəlməz hadisələrdən onları qoruyurlar. Valideyn, uşağı balaca və köməksiz kimi görürdü.

Tədqiqatın növbəti mərhələsində, ər-arvad münasibətlərinin dinamikası, onların uşağın fərd kimi inkişafına təsiri tədqiq edildi. Bizim fikrimizcə, ər-arvad üçün tipik olan qarşılıqlı əlaqə strategiyası amili, uşağın fərd kimi inkişafında əks olunur. Bunu yoxlamaq üçün, kiçik yaşlı məktəblilər olan ailələrdə xüsusi tədqiqat apardıq. Dörd ailə seçdik - ikisi eksperimental və ikisi kontrol. Eksperiment iki hissədən ibarət idi. Birinci hissədə, eksperimental və kontrol qruplarını, uşaqların özünüqiymətləndirməsi aşağı olan (Dembo-Rubinşteyn metodikası vasitəsilə aşkarlanmış) ailələr təşkil edirdilər. Eksperimental qrupda olan valideynlərə, əvvəlcədən uşağına həsr olunmuş hekayə hazırlamaqları tapşırığı verildi. Yaxşı olardı ki, hekayədə, uşağın gözəl və müsbət surəti təsvir olunsun. Bundan sonra, gizli tənqiddən və iki mənalı olmasından azad olan bu hekayə, uşağın öz mühim işiylə məşğul olduğu zamanı, uşağın iştirakı ilə psixoloqa danışılırdı. Bu hadisədə valideyn tənqidçi və hər hərəkətə nəzarət edən mövqeyindən uzaqlaşaraq, sevən, müdafiə edən valideyn, hər zaman uşağın tərəfində olması ilə əvəzlənmişdir. Kontrol qrupunun eksperimental qrupdan fərqi ondadır ki, əvvəlcədən hazırlıq keçirilmir, valideynlər uşaq haqqında fikirləşdiklərini deyirdilər. Çalışdırdılar ki, uşağın yalnız müsbət keyfiyyətlərini söyləsinlər, bəzən tipik, valideynə xas olaraq, uşaqlara öyüd –nəsihət vermə ünsürləri də peyda olurdu. İkinci dəfə aparılan diaqnostikanın nəticələrini təhlil edərkən, məlum oldu ki, yoxlama qrupundakı uşaqlarda özünüqiymətləndirmənin inkişafı olmamışdır, eksperimental qrupdakı uşaqlarda isə statik məna ifadə edən, dinamik özünüqiymətləndirmə əldə olunmuşdur. İkinci eksperimental tədqiqatın keçirilməsinin əsas məqsədi ondan ibarət idi ki, ailədəki vəziyyətdən asılı olaraq, uşaqların həyəcan səviyyəsinin yüksək nəticələrinin olmasını, ailənin kinetik rəsmi vasitəsilə aşkarladıq. Birinci tədqiqatda olduğu kimi uşağın iştirakı ilə valideynə imkan verildi ki, uşağın müsbət xüsusiyyətləri, tərbiyə prinsipləri, yaşlılarla necə davranması haqqında danışsın. Eyni zamanda, valideyn müstəqqil olaraq, ziddiyyətləri aşaraq, yoxlama qrupunda olmayan, razılığı əldə etsin. Orada ziddiyyətlərin nizamlayıcısı rolunu psixoloq icra edir. Tədqiqatların nəticələrinə əsasən, eksperimental qrupda müsbət effekt uşaqlarda 66 % qeydə alınmışdı. 34% -də isə korreksiya effekti yox idi. Yoxlama qrupundakı uşaqlarda (26%) müsbət xüsusiyyətli, bir qədər effekt aşkarlanmışdır. Uşaqların 54%-də isə hər hansı dinamikanın olmaması, ailədəki vəziyyətdən asılı olaraq, uşaqların 30%-də həyəcan səviyyəsinin yüksəlişi aşkarlanmışdır. Beləliklə, kontrol qrupunda müsbət və mənfəi həyəcan dinamikası, statik göstəricilərə müvafiq deyildi, eksperimental qrupda müsbət nəticə əldə olunmuşdur – ailədəki həyəcan hər iki göstəricilərə görə aşağı düşmüşdür. Kontrol qrupunda ailə vəziyyətindəki həyəcanın tədqiqatında azalma müşahidə edilmədiyindən, bizim fikrimizcə, heç bir faydası

olmayan, uşaqlara gündəlik verilən öyüd-nəsihətin nəticələrinə əsasən valideynlərin stereotipləri mövcuddur. Kifayət qədər elmi mənbələri təhlil edərək, tədqiqatın eksperimental hissəsinin keçirərək, diaqnostik müayinənin nəticələrini əldə edərək, ailə üzvlərinin fərdi xüsusiyyətlərinin, ailədaxili münasibətlərinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş kompleks psixokorreksiya proqramını hazırlamağa cəhd etdik. Bu proqramın əsas məqsədi: ailədə əlverişli psixoloji iqlim şəraitinin yaradılmasıdır. Valideynlərlə fərdi iş metodundan əlavə olaraq, valideynlərin maarifləndirilməsi vasitəsi kimi mini seminarlardan da istifadə edərək, şüurlu olaraq, valideynin özünə məxsus tərzdə uşaqla əlaqəsi, uşağın tərbiyə olunmasındakı çətinlikləri aşkarladıq. Tematik seminarlarda uşaq-valideyn münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin tipik səhvləri təhlil edilmiş, uşaqlarla ünsiyyətin effektiv üsulları ilə iş aparılmışdır.

Beləliklə, biz ailələrlə diaqnostik - korreksiya işlərini yerinə yetirdik: aşkarlanmış bir qrup uşaqlarda ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmiş, ailə tərbiyəsində pozuntuların səbəbi və tipi dəqiqləşdirilmiş, mövcud problemlərin dəf olunması yolları müəyyənləşdirilmişdir. Ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri ilə uşağın inkişaf xüsusiyyətlərini müqayisə etdikdən sonra, bu yaş qrupundakı uşaqlardakı psixoloji problemlərin, emosional qərarlılığın ailə tərbiyəsi ilə sıx bağlı olması nəticəsinə gəldik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A N. Milli əxlaq və ailə etikası: orta ixtisas məktəbləri üçün dərslik. B.: Mütərcim, 2015, 320 s.
2. Cabbarov R.V. Gərcəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Monoqrafiya. Bakı, "Ecoprint", 2016, 232 s.
3. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Bakı: Mütərcim, 2015, 424 s.
4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A. Ailə həyatının etika və psixologiyası – müəllim üçün vəsait. B., 2000.
5. Əmrəhli L. Ş.Uşaq psixologiyası. Bakı, Nurlar NPM, 2015, 344 s.
6. İsmayılov N V. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. B.: Maarif, 2008, 416 s.
7. Qurbanova L.M.Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları, Sumqayıt "Bilik" nəşriyyatı, 2012, 240 s.
8. Uşaq inkişafı metodikası. Bakı: Açıq Cəmiyyət İnstitutu – yardım fondu, 2016.
9. Адлер А. Наука о характерах: Понять природу человека. Перевод Цыпина Е. М.: Академический проект, 2014, 243 с.
10. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс. СПб.: Питер, 2001, 278с
11. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство /А.Л. Венгер. М.: ВЛАДОС-пресс, 2003, 160 с.

12. Воспитание как общение-диалог / Л.А. Петровская, А.С. Спиваковская. 2002 //Психология семьи: сборник статей /сост. Т.П. Гаврилова. М.: Вопросы психологии, 2002. С. 3-8.
13. Захаров А.И. Неврозы у детей и подростков. Л.: Медицина, 1988, 248 с.
14. Мишина Т.М. Психологическое исследование супружеских отношений при неврозах //Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях / Под ред. В.К. Мягер и Р.А. Зачепиского. Л., 1987. С.13-20.
15. Панфилова М.А. Графическая методика «Кактус». Текст.: Обруч, 2005 № 5, с. 30.
16. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога в 2 ч. Часть 2. Работа психолога со взрослыми. М.: Издательство. Юрайт, 2012, 507 с.
17. Спиваковская А.С. Психотерапия: игра, детство, семья. Том 2. М.: ООО Апрель Пресс, ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000, 464 с.
18. Хоментausкас Г.Т. Методика «Рисунок семьи» //Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина, М., 1987.

XÜLASƏ

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN EMOSİONAL DƏYİŞKƏNLIYİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Gülnarə Həsənova

Məqalədə, ailə problemlərinə alimlərin nəzəri fikirləri, kiçik yaşlı məktəblilərdə baş verən psixoloji problemlərin xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. İbtidai sinif şagirdlərində həyəcan, təcavüz, emosional qeyri-sabitliyin inkişafın əsas amili valideynlər arasındakı əlaqələrin çətin olmasıdır. Tədqiqat zamanı test metodikalarından istifadə edilmişdir: "Kaktus", "Qeyri-mövcud heyvan", "Ailənin şəkli" və onların vasitəsilə məktəblilərdə təcavüz, həyəcan kimi hisslərin varlığı aşkarlanmışdır. Sonrakı araşdırma valideyn münasibətlərinin (A.Y.Varga və V.V.Stolinin test-sorğusu) müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Eksperimental tədqiqatın nəticələrinə əsasən valideynlərlə korreksiya işi, mini seminarlar aparılaraq, ailədəki gərginliyin dəf olunmasına, valideyn və uşaqlar arasında birgə əlaqələrin qurulmasına şərait yaradılmışdır. Təkrar diaqnostika, tətbiq olunan proqramın effektiv olduğunu göstərdi.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ НЕУРАВНОВЕШЕННОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Доц. Гасанова Г.А.

В статье нашли отражение теоретические воззрения ученых на проблему семьи, рассмотрены особенности психологических проблем, возникающих в младшем школьном возрасте. Основным фактором, способствующим развитию у учащихся начальных классов тревожности, агрессии, эмоциональной неустойчивости явились трудности во взаимоотношениях между родителями. В работе были использованы тестовые методики: «Кактус», «Несуществующее животное», «Рисунок семьи», которые позволили выявить наличие агрессии, тревожности у школьников. Дальнейшее исследование было направлено на выявление родительского отношения (тест-опросник А.Я.Варга и В.В.Столин). По результатам экспериментального исследования была укомплектована группа, состоящая из родителей, с которыми была проведена коррекционная работа, мини семинары, способствующие снятию напряжения в семье,

налаживанию взаимоотношений между родителями и детьми. Повторная диагностика свидетельствовала о результативности примененной программы.

SUMMARY

THE ROLE OF FAMILY IN THE FORMATION OF EMOTIONAL IMBALANCE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Gulnara Hasanova

Ph.D. in Psychology, Associate Professor

The article reflects the views of the scientists on the theoretical problem of the family, the features of psychological problems that originates in the early school years. The main factor contributing to the development of primary school pupils' anxiety, aggression, emotional instability were difficulties in the relationship between the parents. In the work of this problem, some test methods were used as "Cactus", "Non-existent animal", "Family Picture", which revealed the presence of aggression, anxiety in schoolchildren. Further research was aimed at identifying the parental relationship (test questionnaire A.Ya.Varga and V.V.Stolin). According to the results of an experimental study has been completed by a group of parents, which was carried out remedial work, mini seminars, contributing to the removal of tension in the family, the establishment of relationships between parents and children. Repeated diagnostics indicated about the effective application program.

Çара tövsiyə etdi: f.e.d.,prof.E.M.Quliyeva, dosent Z.S.Məcidova